

Seyfəddin ALTAYLI

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNĐƏ İŞLƏDİLƏN BƏ'Zİ DEYİMLƏRİN TARİXİ VƏ SOSİOLOJİ XARAKTERİ

Azərbaycan coğrafiyası Anadolu ilə birgə türklüyün əsl doğma yurdudur. Azərbaycanın Füzuli bölgəsindəki Azıx kahası, Qazax bölgəsində yerləşən Aveydağdakı Damcılı mağara, Qobustan qayalıqları, cənub-şərqi Anadolu bölgəsində və Soyuqbulaqda (indi Ermənistanın işğalı altındadır) tapılan qayaüstü şəkillərlə digər arxeoloji tapıntılar da bu fikrimizi təsdiqləyir (1, 9). Bura şərq və qərb türklüyünün yaratdığı mədəniyyətlərin tapışma, bir-birlərinə tanımına, təkmilləşdirmə və bütövləşdirmə nöqtəsidir. Bu səbəblə Azərbaycan türk mədəniyyəti, türk dünyası içinde mümtaz bir yerə malikdir. Bura, eyni zamanda, şərq və qərb mədəniyyətlərinin də keçid yolu üstündə olmasından asılı olaraq onlardan tə'sirlənmiş, onlara tə'sir göstərmiş və indiki zamanda qürur bəxş edən bir səviyyəyə ucalmışdır. Bu bölgənin müxtəlif vaxtlarda yetirdiyi mədəniyyət adamlarından bir neçəsinin adını çəkməmiz məqsədə daha yaxşı xidmət edər. XIII əsrədə yaşamış dahi müsiqىşunasımız Şeyx Səfiyəddin Urməvi (2, 409), yenə həmin əsrədə yaşamış böyük türk astronomiya alimi Nəsrəddin Tusi (3, 231), XII-XIII əsrlərdə yaşamış ustاد Nizami (3, 244), XV-XVI əsrdə yaşayanancaq nəfəsi indiyə kimi tə'sirini və kəsərini itirməyən Füzuli (4, 207), zənnimcə, məqsədin aydınlaşdırılmasında kifayət edəcək nümunələrdir.

Mən bu məqalədə iki deyim üstündə dayanacağam və onların tarixi, sosioloji xarakterlərini analiz etməyə çalışacağam.

Başından tüstü çıxməq (5, 116): Hədsiz şəkildə əsəbləşmək, özündən çıxməq.

Elə bil göy başıma uçdu: Hər hansı hadisənin insada yaratdığı dəhşətli tə'siri eks etdirir.

Türkün inam sistemində kainat, yir-sub “yer-su”dan ibarətdir və bunlar bir-birlərini tamamlayan iki mənfi ünsürdür (6, 1).

Göy cahani mə'nada həm vahidliyin, həm çoxluğun rəmziidir (7, 83). Səmanın bütöv olması ilə Tanrıının təkliyi arasında da bir rabitə vardır. Göy, eyni zamanda, “Göy Tenqri”nin də məkanıdır (8, 35). Qədim türk kosmoqoniyasında “Tanrı”, eyni zamanda, “Göy” mə'nasına da uyğun gəlirdi (9, 36). Türklerin göy rəngə həddən artıq əhəmiyyət vermələrinin, totem olaraq da göyün rənginə yaxın rəngdə olan bozqurdı seçmələrinin əsas səbəbi də bu fikirdən bəhrələnmişdir. “Gündoğan” yönünü

digər yönıldən üstün tutduqlarına görə də bu yönün müəyyənləşdirilməsində “göy” rəngindən istifadə etmələri (10, 105), Oğuz xaganın ordularını dörd əsas cəhətə görə ayırması və hərbçilərinin atlarının rəngini hər yönün rənginə görə müəyyənləşdirməsi, şərq tərəfdəki atların rənginin boz olması (11, 406) da xüsusi bir mə’na daşıyır.

Göytürk yurduna gedən İbn Fadlan səyahətnaməsində türklərin bir zümlə və haqsızlıqla üzləşdiyi vaxt başını qaldırıb bu zülmə və nahaq rəftara nəhayət verilməsi üçün Tanrıya dua etdiklərini yazmışdır (12, 49). Qur’ani-kərimin Təriq surəsinin 1-ci ayəsində Allahın: “göyə və təriqə and olsun” (13, 590), Şəms surəsinin 5-ci ayəsində: “göyə və onu yaradana and olsun” (13, 594) şəklindəki ifadələrin məğzi ilə Götürk dininə inam bəsləmiş türklərin inamlarının üst-üstə düşdürüyü göstərir.

Götürk Tanrı dinində türk xalqının inam sistematikasının mərkəzində səmavi xüsusiyyəti ilə “Tanrı” dayanır və yaradıcı sıfətile də hər şeyə hökmrandır (14, 308). Müqəddəs kitabımız Qur’ani-kərimin Nəhl surəsinin 52-ci ayəsində Tanrı belə buyurur: “Göylərdə və yerdə nə varsa hər şey onundur. Qulluq da yalnızca ona edilməlidir” (13, 271).

Qədim türk inamında göy yeri tamamilə örtür və onun dayağıdır (7, 83). Sərhədsizliyi və əbədiliyi də özündə eks edən göy kvadrat şəklində (15, 60) təsəvvür edilən dünyani bir yorğan kimi bürüyən qübbə şəklindədir (7, 84). Göytürk dövrü Orxon-Yenisey abidələrinin üstündəki qınının qübbəli və bir mə’nada nəhayətsizliyin rəmzi olması kimi daşdan yonulmuş bağa heykəlləri üstündə tikilmələri də təsadüfi deyildir. Dədə Qorqudda Tanrıının göylərdə olduğuna işarə edilir (16, 18). Hun əsrində “Tanrı” həm göy üzünü, həm də Allahlığını, yaradıcılığı təmsil edirdi (12, 48). İnsan mavi göyün büründüyü qara yerdə yaradılmışdır. Bu vəfsi ilə göy qoruyucu və nəzarətçidir; ancaq göy Tanrıının özü deyildir (17, 27-28). Tanrıının göyün ən uca qatında olduğu qənaətinə gəlinməsi onun təsəvvür edilməzliyi və nəhayətsizliyi ilə sıx bağlıdır. Götürk ilə bu cəhətdən bir əlaqə qurulubdur. Həmin inama görə türklər yerdə, göyün zirvə nöqtəsinin düz ortasında, düşmənləri isə dörd bir kündə yaşayırlar (7, 84).

Türk hökmədarlarına “Tanrı qutu” ünvanı verilməsi də türklərin ilahi hakimiyət anlayışının göylə əlaqəli olduğunu və pərvətiş etdikləri vahid Tanrı inamının varlığını da sübut edir (12, 48). Qədim türk inamında xagan həm Tanrıının elçisidir, həm də insanlar arasında ona ən yaxın şəxsdir (15, 61). Bu səbəblə Tanrı özünə yaxın bildiyi adamları tutub göyə ucaldır və ona qut (hökmranlıq istə'dadi və səlahiyyəti) verir. Bəqərə surəsinin 105-ci ayəsində buyurulur ki, “Allah rəhmətini arzuladığına verər. Allah böyük lütf sahibidir” (13, 15). Qutun mənbəyi olan Tanrıya, həm də nəhayətsiz dərinlikdəki mavi göyə layiq olan şəxs

isə onun yerdə təcəllisi olan xaqandır. Şamanların inamla bağlı əfsanəsinə görə Tanrıların ən ulusu Tengərə Qayra xanın özünə bənzər bir varlıq yaradaraq ona “kişi” deməsi (18, 215), Allahın insanı yaratdıqdan sonra buyurduğu müqəddəs hədisdə: “əhsən mənə ki, belə bir varlıq yaratdım” deyərək özünü öyməsi (19, 5) ilə Tin surəsinin 4-cü ayəsində Tanrıının: “Biz insanı ən gözəl şəkildə yaratdıq” (13, 596) şəklindəki ifadəsi də qədim türk inamıyla üst-üstə düşür.

Kəndin idarəcisinə bir çox türk yurdunda, xüsusilə də Azərbaycanda “kəndxuda”, yə’ni məcazi mə’nada “kəndin tanısı” adının verilməsi də eyni inamın və gələnəyin davamıdır. Kül Tigin abidəsinin gündoğan üzündə yer tutan “Türk millətinin adı-sanı yox olmasın deyə, atam Xaqani və anam Xatunu göyə qaldırmış Tanrı, dövlət verən Tanrı” (20, 19), Kaşqarlı Mahmudun: “Tanrı dövlət günəşini türklərin bürcündən çıxartmış, göydəki dairələrə oxşayan dövlətləri onun səltənəti ətrafında döndərmiş, türkləri yer üzünün hakimi qılımışdır” (21, 3) şəklindəki ifadəsi də həmin düşüncədən bəhrələnmişdir.

Türklər cahan hakimiyyəti şüurunu hər şeyin hakimi olan Tanrıının onlara bəxş etdiyinə inanırdı (12, 94). Bilgə xagan abidəsinin gündoğan üzündəki: “Yuxarıda türk Tanrısı müqəddəs yeri, suyu o cür tənzim etmiş. Türk milləti yox olmasın deyə, millət olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu təpəsindən tutub yuxarı qaldırmışdır” (20, 75) ifadəsi də türklərin Tanrıya qarşı nələr hiss etdiyini aydın əks edən tarixi sənəddir. Türkler Tanrıni özlərinə çox yaxın hesab etdiklərindən ona bə’zən “Türk Tenqrisi” (22, 11) şəklində xıtab edir və onu milliləşdirərək özləri ilə eyniləşdirirdilər.

Ulu və yüksək dağlar da göyə yaxın olduqlarından müqəddəs qəbul edilmişdir. Bu inam və gələnək tarix boyu varlığını davam etdirmişdir. Göylə bağlı bu hissələr, əlbəttə, türkün məişətinə də daxil olacaqdı. Götür öz əksini türkün “ocaq”, “yuva”, “yurd” dediyi barınağında, yə’ni çadırının qurğusunda tapmışdı. Çadırın qübbəsinin ortasında olan və müqəddəs sayılan ocağın dumanının çıxdığı baca və ya nəfəslik, eyni vaxtda göyün zirvəsilə, yə’ni Tanrıyla birbaşa əlaqəyə də imkan yaradırdı. Qədim türklərin yaşadığı (bir-birinə bağlanmış elastik xüsusiyyətli ağacların üstü keçə ilə örtülərək tikilən) daşınabilən barınaq özəlliyyətinə malik (23, 78) çadırın qübbəsinin ortasında olan və “tünlük, tünnük” adlanan nəfəslik açılıb bağlanıa bilirdi. Baca atəş söndürüldüyü vaxt bağlanırdı (24, 65).

Çadırla göyün eyniləşməsi də hər ikisinin əhatə edici, altındakıları bürüməyə qadir, qoruyucu xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Çadır elat mədəniyyətini yaratmış türkün mə’nəvi aləminin, inamının müşəxxəsləşmiş ifadəsidir. Tubu bölgəsində tapılan qırğız türkçəsindəki abidədə çarəsizliyi

bürüzə verən “mənim göyüm, bizim üstümüzə uç“ (7, 89) və ya Azərbaycan bölgəsində işlədilən və bir hadisənin vahiməsini, yaratdığı ürək ağrından tə’siri dilə gətirən “elə bil göy başıma uçdu” ifadəsi də işlədildikləri zaman deyiminə baxdıqda, aralarından yüzlərlə il ötməsinə və ayrı-ayrı coğrafiyalarda istifadə edilmələrinə baxmayaraq eyni fikrin və hissin çalarları olduqları görünməkdədir. Bu ifadələrdən türklərin göyə, Tanrıni əks etdirdiyi halda Tanrı gözü ilə baxmadığını və onun fani olduğuna inandığını başa düşürük. Onsuz da qədim türk inamında yerin bir gün yarılacağı və göyün uçacağı (15, 61) fikri hakim idi.

Chou türkləri kainatı silindir şəkilli və qübbəli bir xaqan otağına oxşatmışdır (6, 13). Kainat göytürk və uyğur xaqanları dövründə də silindir şəkilli, qubbəli hökmədar otağına oxşadılırdı (6, 13). Daha doğrusu, xaqanın əyləşdiyi otaq göy qübbəyə oxşadılaraq tikilirdi. Qədim oğuz məzarları olan kurqanların da eyni şəkildə qübbəli olması mə’nalıdır. Qıpçaqlarda kurqanların müqəddəs sayılması və onların yanında dayanıb Tanrıya dua edilməsi, qədim tarixlərdə müqəddəs hesab edilən ulu dağlarda Goy Tanrıya dua edib qurban kəsən, nəzir verən atalarımızın mirasının davamının ifadəsidir (25, 135).

Türk barınağı olan çadırın tavanının qübbə şəklində tikilib göyə oxşatılması ona ululuq sifətini qazandırmaq fikrindən bəhrələnirdi. Qazax və qırğızların börkərinin yuxarıya sarı uzanaraq dağ şəklini alması və nazilərək yüksəlməsi də ululamağın bir ifadəsidir. Hun və Göytürk əsrində qurulan keçə çadırların qübbəsinin ortasında həm içəri işiq düşsün, həm də ocağın dumanı eşiyyə çıxısın deyə bir deşik açıldıqı mə'lumdur (26, 350). Qıpçaqların kurqanları müqəddəs dağlara oxşatmaları və kurqanın təpəsində kərpicə çadırın tavanına oxşar qübbə yaratmaları da ululamağın özgə bir nümunəsidir (25, 140). Güney Anadoluda toylarında xına gecəsi gəlinin yastıq üstünə oturdulub üç dəfə yuxarı qaldırılması (27, 88), Kastamonu bölgəsində yaşayan türkmən toylarında gəlinin belinə qurşaq bağlayarkən qurşağın üç dəfə həm gəlinin, həm də bağlayan şəxsin başının üstündən göyə qaldırılması (27, 88), Balıkesir bölgəsi türkmənlərində gəlinin təzə evinin astanasından içəri daxil olandan sonra bəyin qardaşı və gəlinin yoldaşları tərəfindən bə'zən yeddi, bə'zən də doqquz dəfə tutulub göyə qaldırılması, Rize bölgəsində bəyin bəs deyənə kimi göyə tullanması (27, 89) ən qədim türk inam sistematikasında yer tutan və qədim əsrlərdə xaqanları da xaqan seçiləndən sonra parçaların üstünə qoyub göyə qaldıraraq onu ululama hadisəsinin günümüzə əks etmiş şəklidir.

Elat mədəniyyətinin qübbəli barınağı olan çadır tarixin hər dövründə türklər tərəfindən istifadə edilmişdir. XIII yüzillikdə qıpçaq yurdundan ötən Plano Caprini qıpçaq çadırlarını belə təsvir edir: “İncə cubuqlardan

tikilən çadırlar yuxarı sarı getdikcə daralır. Düz orta yerindən bir bacası vardır. Buradan içəriyə işıq girir, eyni zamanda, duman çıxır. Ocaq daim çadırın ortasında olur“ (28, 111).

Köçəri həyatda istifadə edilən qübbəli və üstdən bacalı çadırlar oturaq həyata başladıqdan sonra tikilən evlərin me'marlığında da həyata keçirilmişdir. Dünyaya gəldiyim İğdir vilayətinin Dizə kəndində kvadrat şəklində, palçıqdan tikilmiş köhnə bir evimiz vardı. Evin damına atılmış tirlər üstündə orta yerə gələcək şəkildə üst-üstə kvadrat şəkildə qoyulan ağaclarla qübbə yaradılmışdı. Qübbənin orta yerində yeganə bir pəncərə vardı. Kəndimizdə eyni evdən üç dənə daha görmüşdüm. Bu evlərin varlığı da son dövrə kimi ən qədim dövrlərə məxsus olan inamlarımızın davamının özgə bir nümunəsi idi. Təəssüflər olsun ki, bu evlər 1968-ci ildə Araz çayının daşması və kəndi sel aparması nəticəsində uçmuşdur.

Ocaq və atəş qədim türk inamında bərəkət və həyatın mənbəyi kimi qəbul edilməkdədir (17, 59). Ocaq evdə həm maddi, həm də mə'nəvi mərkəz vəsfindədir və özünəməxsus müqəddəsliyi vardır (7, 187). Azərbaycan ərazisində də ocağa və oda and içilməsi də bu fikir və inamdan bəhrələnibdir. Manas dastanında gəlinin qaynatasının evinə, yəni təzə evinə gəldikdə çadırı girib ocağa və atəşə sarı tə'zim edərək salam verməsi (29, 48), bu gün belə qaşqay türklərinin toy günü dəyirmi çadırın ortasında “çır” deyilən böyük bir ocağı yandırmaları (30), çadırlarda ocağın, tünnüyün, çadır tipli evlərdə təndirin yuxarıda olan bacanın düz altında olması, özgə mə'nada bərəkətin göydən müqəddəs qəbul edilən ocağa və təndirə enməsini arzulayan fikrin müşəxxəsləşmiş ifadəsidir. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan ərazisində ocağa və onu təmsil edən oda “od haqqı, ocaq haqqı” şəklində and içilməkdədir. Azərbaycan dairəsində *kiçik cillə* deyilən qışın ikinci hissəsinin (31, 207) axıra çatması ilə başlayan və üç gün davam edən Xıdır Nəbi mərasimlərinin üçüncü gündündə Xıdır Nəbinin əlində torpağı isidən atəşlə gəlib vətənə günəş, su və insanlara sağlamlıq gətirəcəyinə inanılır (32, 30).

Türk xaqanları da özləri üçün müəyyən etdikləri bir gündə böyük bir tonqal yanıdırıb ona qurban kəsərdi və nəzir verər, dua edərdi (33, 67). Türkər qədim dövrlərdən üzübəri ocağı və atəsi həm müqəddəs, həm də canlı qəbul etmişlər. Bu inam və gələnək hələ də davam etməkdədir. Anamla atamın bir mövzu üstündə mübahisə etdikləri vaxt dəfələrlə odun canı haqqı, ocağın nəfəsi haqqı, odun-ocağın canına and olsun şəklində and içdiklərini və bir-birlərini qane etməyə çalışdıqlarının şahidi olmuşam. Elazığ bölgəsində də xörək bişirən qadın susuzlayıb su içdiyi (34, 66) vaxt ondan bir azını da “odun ürəyi istəyər” deyə atəşin üstünə səpməsi eyni inam sisteminin əks etmiş variantıdır. Bir çox türk

bölgəsində ocağın atəşinin suyla keçirdilməməsi, atəşə tüpürülməməsi, ocağın külünün süpürgə ilə süpürülməməsi və s. bərəkət rəmzi olan ocağa duyulan hörmətin əlamətidir. Qaşqaylarda ocaq atəşinin heç keçirdilməməsi (30, 246), toy atəşinin ata ocağından gətirilən odla yandırılması (30, 247), Anadoluda yaşayan varsaq türkmənlərindən bir kəsin özünün və ya özgəsinin atəşini keçirtməsinin yoxsulluğa səbəb olacağı (35, 146) fikri də eyni inamdan bəhrələnibdir.

Ocaq bərəkətin timsalıdır. Ancaq onu göydən yurd adlanan çadırın təpəsindəki tünük dən, DQK-də isə “ban” (36, 191; 31, 90) adlanan bacadan yollayan Tanrıdır. Bəqərə surəsinin 22-ci ayəsində Allah: “O (Rəbb) ki, yeri sizin üçün döşək, göyü də bina elədi. Göydən su endirdi, onunla sizə ruzi olaraq cürbəcür məhsullar yetirdi” (13, 3), Hud surəsinin 6-ci ayəsində: “Yer üzündə heç bir canlı yoxdur ki, ruzusu Allaha məxsus olmasın” (13, 221) buyurur. Götürən diniñə pərəstiş edən Bilgə xaqqan abidəsinin gündögündə yazılı: “Xaqqan kimi əyləşdiyimdən ölücəkmış kimi fikirləşən türk bəyləri, milləti məmnun olub, sevinib yerə dikilmiş gözünü qaldırıb yuxarı baxdı” (20, 74) ifadəsində “yuxarı baxış” bərəkəti, ruzini yuxarıdan yollayan Tanrıya təşəkkürün və məmənnüyyətin ifadəsidir. Nağılın qurtaracağında onu nağıllayan kəsin “göydən üç alma düşdü” şəklindəki sözlərində də qismətin Tanrıdan gəldiyi ifadə edilir (27, 88).

Bu ifadədə göy bir mə'nada da çadırın və ya evin qübbəli tağınının ortasında olan bacanı da yada salır. Bu da türk evinin mikrosəviyyədə onun öz dünyasının tavanını təşkil etdiyinin rəmziidir. Ergənəkon (Novruz) bayramından bir gün qabaq Azərbaycan mədəniyyət dairəsində qeyd edilən və İğdir bölgəsində “yeddi levin (yeddi növ)” adlanan gecədə qapıdan, pəncərədən və bacası üstdən olan evlərdən dəsmal sallayıb bayramlıq üçün alınan yer-yemişdən öz payını istəmə adətinin “bacadan şal sallamaq” şəklində dilə gətirilməsi də eyni məqsədə xidmət etdiyi kimi, Azərbaycan bölgəsində də oturaq həyata keçidkən sonra da çadır tipli ev me'marlığından istifadə edildiyini sübut edir.

İnsan ölərkən “ruhu bacadan uçdu” şəklində ifadə edilməsi və ruhun Tanrı qatına üstdəki pəncərədən çıxdığına işarə edildiyi faktı “tünük” və ya bacanın insan-ev-Tanrı arasındakı əlaqədə vasitə olması cəhəti ilə də çox mühüm bir funksiyani icra etdiyini yada salır.

Qədim türk barınağı olan və otaq, yurd deyə yad edilən çadırlar həm türkün yuvası, həm də onun mikro mə'nada kainatıdır. Evin “ocaq” şəklində adlandırılması da (31, 925) onun müqəddəs qəbul edilməsinin dəlilidir. Qədim dövrlərdə bu səbəblə xaqqan otaqları xüsusi şəkildə bəzənirdi. Tanınmış Çinli alim Wanq Kuo-wei tərəfindən çap etdirilən bir səyahətnamədə bu ifadələr yer tutubdur: “Onların (Türklərin) yurduna

getdiyimdə bir Çin elçisi gəldiyindən qızıldan bir çadır tikmişdilər (26, 350). Zənnimcə, bu çadırı biz çinlilərə qüdrətli görünmək üçün tikmişdilər“. Bu arayışdan çadırın qapısının, astanasının və dirəklərinin qızılıla bəzəndiyindən aydın olur ki (26, 350), Dədə Qorqudda dilə gətirilən “altun başlı ban ev”lərin Hun əsrindəki gələnəyin davamını və Azərbaycanla Anadolu sahəsindək, başqa sözlə desək, Dədə Qorqud diyarındakı əksini görürük.

Dədə Qorqudun Dirsə xana xitabən Buğac üçün söylədiyi: “altun başlı ban ev ver bu oğlana!” (16, 25), həmin boyda Dirsə xanın söylədiyi “altun başlı ban evlər gedərsə, mənim gedər” (16, 32), Buğac xanın: “altun başlı ban evlər sənin gedərsə, mənim də içində otağım var” (16, 33), Salur Qazanın evi yağmalanan boyda: “Salur Qazan yerindən durmuşdu. Doxsan başlı ban evlərin qara yerin üstündə tikdirmişdi” (36, 48), Qazan xan qarət edilən yurduna gəldiyində: “ağ ban evin tikiləndə yurdu qalmış” (16, 39), kafirin: “Qazan bəyin tünlüyü altun ban evlərini biz yıxmışq” (36, 50), Burla Xatunun oğlu Uruza xitabən: “tünlüyü altun ban evimin qəbzəsi oğul” (36, 56), Bamsı Beyrək boyunda: “Qamğan oğlu Bayındır yerindən durmuşdu. Qara yerin üstünə ağ ban evin tikdirmişdi” (36, 64 / 148) və daha bir çox yerdə dilə gətirilən “tünlüyü altun ağ ban ev” ifadəsi, dilə gətirdiyimiz fikri təsdiq etməkdədir. Anadan olduğum kənddə çox varlı kəslərin maddi vəziyyətini dilə gətirmək üçün söylənən “evinin dirəyi qızıldandır” ifadəsi də tarixin ən qədim dövrlərindən üzü bəri davam edən və evə, ocağa duyulan münasibətin işarəsidir.

Türkün evi mikromə’nda onun dünyasıdır dedik. Evin bacası da Tanrı ilə ev xalqı arasındaki əlaqənin vasitəsidir. Uşaq ikən anamdan: “evimizin bacası niyə üstdəndir?” - deyə soruşduğum vaxt: “Oğul, Allah gecələri oradan bizə nəzarət edir və bizi qoruyur, onun üçün bacamız üst-dəndir” şəklində verdiyi cavab ən qədim inam sistemimizin bu günə kimi canlı bir şəkildə yaşadığının da dəlilidir. Baca həm də içəridə yanan ocağın insanı boğan, zərərli, qoxusu isə xoşa gəlməz olan dumanın eşiye buraxıldığı yerdir. Baca göylərdə qərar qıldıqına inanılan Tanrı ilə xəbərləşmədə vasitə olduğundan ulu qəbul edilməkdədir, ancaq o da uşub dağıla bilər, bir sözlə, fanıdır. Yuxarıda da işaret etdiyimiz kimi “elə bil göy başına uçdu” şəklindəki ifadə də əsrlerdən üzü bəri davam edən həmin inamin məcəzi mə’nda öz ifadəsini tapmasıdır.

İnsanın fiziki varlığının yeganə həyat qaynağı olan canının barınağı bədəndir. Bu barınağın Tanrı ilə birbaşa əlaqəsinin olduğu yer isə fikirləşmə qabiliyyətinin, aqlın, yaddaşın və bədəni idarə etmə mexanizminin mərkəzinin baş olduğu qəbul edilir. Baş kəsmək (31, 97) deymindəki mə’na da bu fikir və düşüncədən bəhrələnir, insanın fani

olan fiziki varlığına bu yolla nəhayət verildiyinə, başsız bədənin isə ola bilməyəcəyinə görə də başın əhəmiyyətinə işarə edilir. Baş bir növ çadırdakı tünnük, çadır tipli evdəki baca rolunu da öhdələnir.

“Başından tüstü (duman) çıxməq (qalxmaq)” deyimində isə, insan məcazi olaraq mikro anlamda öz daxilində ən kiçik aləm şəklində təsəvvür edilir. Daxildə hiss edilən hiddətin, ürəyi yandıran atəşin yüksəldiyi, onun alovlarının bürüdüyü, tüstüsünün çıxdığı yer isə çadırda tünnüyün, evdə bacanın vəzifəsini məcazi anlamda öhdələnən üzvün baş olduğuna işarə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arazoğlu, Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1984.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cild, Bakı, 1983.
4. Ana Britannica, IX cild, İstanbul, 1986.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. c.I, Bakı, 1997.
6. Esin Emel, Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araşdırmalar), E.F. Matbaası, İstanbul, 1979.
7. Roux Jean-Paul, Türklerin və Moğolların Eski Dini, İşaret Yayımları, İstanbul, 1994.
8. Acalov Arif, Azərbaycan mifoloji mətnləri, Elm, Bakı, 1998.
9. Günay Ünver, Güngör Harun, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.
10. Gömeç Saadettin, Kök Türk Tarihi, Türksoy Yayınları, Ankara, 1997.
11. Ögel Bahaddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, c.I. Ankara, 1981.
12. Turan Osman, Türk Cihan Hakimiyyəti Mefkuresi Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.
13. Ateş Süleyman, Kur'ani-Kerim ve Yüce Meali, Kılıç Yayınları, Ankara.
14. Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1988.
15. Roux Jean-Paul, Orta Asiya (Tarih və Uygarlık), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001.
16. Schmiede H. Achmid, Kitabi Dedem Korkut, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
17. Kalafat Yaşar, Doğu Anadoluda Eski Türk İnanclarının İzleri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.
18. Radlov V. Sibiryadan Seçmələr, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.

19. Şamil Əli, Tanıdığım insanlar, Sumqayıt nəşriyyatı, Bakı, 2000.
20. Sertkaya Osman Fikri, Alyılmaz Cengiz, Battulga Tsendiyn, Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Ankara 2001.
21. Mahmud Kaşgarlı, Divani luğat-it türk, Besim Atalayın tərcüməsi, c.I.
22. Tekin Talat, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
23. Baykara Tuncer, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
24. Roux Jean-Paul, Türklerin Tarihi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997.
25. Adji Murat, Kıpçaklar, Atatürk Kültür Merkezi Yayımları, Ankara, 2002.
26. Ögel Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, c.VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
27. Kalafat Yaşar, Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları, Bayır-Bucak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara, 1996.
28. Safran Mustafa, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Luğatlara Göre Koman/Kıpçaklıarda Siyasi, İqtisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.
29. İnan Abdulkadir, Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.
30. Kalafat Yaşar, Kiyani Mehmet, Kaşkay Türklerinde Sosyal Yaşam, Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri, sayı 1, Sivas, 2001.
31. Altaylı Seyfettin, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, c.I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1994.
32. Nebiyev Azad, Azerbaycanda Nevruz, Kültür Bakanlığı Yayınları.
33. İnan Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.
34. Araz Rıfat, Harputta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.
35. Gökbel Ahmet, Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
36. Əlizadə Samət, Kitabi-Dədə Qorqud, Yeni Nəşrlər Evi, 1999.